

Кононенко Василь
(Київ)

**ГЕТЬМАНЩИНА В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ ТА УЯВЛЕНЬ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
(кінець XVII – перша половина XVIII ст.)**

Коли ми піднімаємо питання історії суспільно-політичних уявлень та ідей в Гетьманщині, ставимо проблему історії політичної свідомості цілого макрорегіону – Східної Європи. А Східна Європа на кінець XVII ст. була переобтяжена державами, що плекали сподівання на панування в ній. Усі великі східноєвропейські держави, а саме: Шведське королівство, Московська держава, Річ Посполита та Османська імперія, прагнули кардинально змінити status-quo на свою користь. У цьому всеохоплюючому протистоянні найбільш здатною модернізувати своє військо та політичний устрій виявилася Московська держава, яка в цьому процесі стала імперією¹. Поміж такими сильними державами роль автономних державних утворень, як України, Молдавії, Лівонії і навіть Кримського ханства, на перший погляд, була незначною. Однак, саме за владу над цими автономіями змагалися великі східноєвропейські держави. Це боротьба відбувалася не тільки на полях битв, але й в інтелектуальній сфері. Україна в час східноєвропейського відповідника західноєвропейській „генеральній кризі” була, як об’єктом у політичних змаганнях своїх сусідів, так і намагалася в обличчі своєї еліти побудувати майбутнє за мірками своїх цінностей та уподобань. Тому історія автономізму в Гетьманщині неодмінно лежить в історії суспільно-політичних уявлень та ідей Східної Європи.

Метою статті є дослідження суспільно-політичних уявлень та ідей в Східній Європі з кінця XVII до перших десятиліть XVIII ст., що визначали інтелектуальне підґрунтя автономізму в Гетьманщині. Головними ідеями статті є розуміння Гетьманщини як автономного утворення на межі західної, православної та мусульманської цивілізацій та втягнення ранньомодерної України в боротьбу між абсолютистськими та шляхетськими силами – в східноєвропейську „генеральну кризу”. Перша ідея полягає у тому, що українська ранньомодерна держава у сфері політичної культури належала до шляхетського світу, у сфері релігії – до православного і, крім того, мала дотики з азійською державністю. Суспільно-політичні уявлення та ідеї інтелектуалів Гетьманщини у зазначений час були близькими до політичної культури Речі Посполитої, мали спільні точки дотику з ідеями відродження політичної могутності православного світу та уявленнями державності й суспільства, що побутували в мусульманському світі. Ця ідея вказує на становище Гетьманщини в Східній Європі. Ідеєю статті, що засвідчує перебіг процесів, які проходили в Східній Європі та Гетьманщині є ідея протистояння абсолютистських та шляхетських суспільно-політичних концепцій та боротьба між централістськими та децентралістськими політичними силами в східноєвропейських країнах та макрорегіоні в цілому.

Вивчення історії суспільно-політичних уявлень та ідей вийшло на чільне місце в світовій історіографії після Другої світової війни, а в українській – з 90-х рр. XX ст. До даної проблематики належать праці О. Субтельного „Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та іноземна влада, 1500–1715pp.”²,

С. Плохія „Царі та козаки: студії з іконографії”²³, З. Когута „Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України”²⁴, А. Капелера, З. Когута та Ф. Сисина „Культура, народ та ідентичність. Українсько-російська суперечка (1600–1945 рр.)”²⁵ та ін. Частково предмету нашого дослідження торкаються праці В. Горобця⁶, В. Смолія та В. Степанкова⁷, О. Струкевича⁸, Н. Яковенко⁹ та ін.

„Східна Європа” у статті розуміється у двох значеннях: географічному та історичному – ранньомодерному. У Західній Європі з XVIII ст. сформувався образ „географічної” Східної Європи як збірний регіон християнських і частково мусульманських країн на схід від „цивілізованої” Європи. Головним критерієм „східності” східноєвропейського регіону стала його „незахідність”. Згідно з таким розумінням, до східноєвропейського регіону належали, крім християнських земель й європейська частина Османської імперії: територіально та в якості уявного успадкування цих земель від Візантійської імперії. В іншому значенні „ранньомодерна Східна Європа – територія між Московською державою та Німецькими землями”¹⁰. Це визначення зроблено О. Субтельним на основі „головних економічних, соціальних та політичних характеристик, які більшою чи меншою мірою поділяли суспільства регіону”¹¹.

У написанні статті ми скористалися здобутками німецької методології. Одним з напрямків німецькомовної історіографії є історія понять („begriffsgeschichte”), тобто написання історії на межі між історією суспільства та його мовою¹². Якщо в сучасних мовах усталені словосполучення відбивають те, що вони позначають, то в ранньомодерний час це було ще більш показовим. У межах цього напрямку поняття „золотих вольностей” позначали сутність шляхетської політичної свідомості Речі Посполитої, а „права”, „свободи” та „вольності” козацького суспільства – сутність автономії козацької держави. Смісл слів ранньомодерного часу впливав з їхнього буквального прочитання¹³. Так, французьке „elite” значило гарну породу худоби, а запозичене з латини „intellectualis” – стосувалося розумових здібностей людини. Тобто, історія понять вживаних в Східній Європі – це її історія. Крім того, історія ідей в минулому неодмінно пов’язана з історією наукових ідей, які витлумачують інтелектуальну історію. Таким чином, ідеї та уявлення минулого діалектично пов’язані з сучасними ідеями про минуле.

Як зазначає сучасний історик, „європейці мають багато спільного, що їх об’єднує, проте не менше того, що їх різнить”¹⁴. Важливо, що ця риса була притаманною для Європи протягом усієї її історії. Так, Східна Європа у ранній новий час була регіоном, який складався з частин, які мали спільні та відмінні риси. Для дослідження місця політичної свідомості Гетьманщини в ранньомодерній Східній Європі необхідно з’ясувати питання: як суспільно-політичні уявлення та ідеї співставлялися з мапою Східної Європи?

Багатолика ранньомодерна Східна Європа. У східноєвропейському макрорегіоні зазвичай виділяють Річ Посполиту, Московію та Османську імперію як державні утворення від яких залежав хід історії. Різність східноєвропейських держав безперечно впливала для людей XVIII ст. вже з того, що вони були інакшими у відношенні до їхніх сусідів. Різноманітність ранньомодерних східноєвропейських держав була насамперед релігійною та культурною. В християнській Східній Європі було дві пануючі державні ідеї: шляхетська „сарматська” ідея та абсолютистська ідея Третього Риму. Крім того, мусульманський світ в ранній новий час мав ідею перемоги над християнством, в першу чергу в Східній Європі. Османська імперія домагалася поневолення

своїх християнських сусідів, а її васал – Кримське ханство – поширити свої впливи на колишні території Казанського та Астраханського ханств. Все це не мало прямого впливу на інтелектуальне життя Гетьманщини, однак козацькому автономізму належали риси, подібні до залежних від Османської імперії державних утворень.

Сарматська ідея, на думку Т. Улевича та Я. Тазбіра, у своїх початках була чинником, покликаним з'єднати різні етнічні, релігійні та мовні елементи у складі Речі Посполитої¹⁵. На думку ж В. Смоля й В. Степанкова, „сарматизм” був формою польського патріотизму, стрижневою ідеєю якого виступала „теорія виняткових прав польського шляхетського народу”¹⁶. Але не залежно від історіографічного розуміння сарматських уявлень та ідей, вони наповнювали політичну свідомість суспільства Речі Посполитої. В основі „сарматського” бачення політичної організації суспільства „Співдружності” лежав етногенетичний міф про походження шляхти з племен „войовничих сарматів”, які підкорили місцевих мешканців, що стали „простолудом”. Згідно з цим баченням політичної організації суспільства, владу у Речі Посполитій мала шляхта незалежно від етнічної чи релігійної приналежності. У другій половині XVI ст. „сарматизм” став вагомим складовим елементом шляхетського сприймання політичного життя Речі Посполитої¹⁷.

Ідея Третього Риму належала до класичної середньовічної загальноєвропейської ідеї „перетікання” імперії – „translatio Imperii”. Вона була привнесена в Московію з Балкан і належала до ідеї відповідальності православної Москви за інші православні країни та ідеї відродження політичної могутності православного світу. Православні народи в середньовіччя та ранній новий час жили під знаком колишньої могутності Візантійської імперії. Коли ми говоримо про ідею Третього Риму не потрібно забувати, що в середньовічній та ранньомодерній Московії співіснували ідеї Другого Києва та Другого Єрусалиму. Крім того, заснування Санкт-Петербургу рівно через 250 років в день падіння Константинополя дає підстави розглядати Російську імперію як Четвертий Рим¹⁸. Історія світу ідей є історією їх відшукування в минулому, і тому має яскраво виражену ідеальну природу. Однак цілі пласти свідомості освічених мешканців Гетьманщини, що відбилися в джерелах, свідчать про долучення ранньомодерної України до ідеї церковної еліти про відродження політичної ваги *Rex Orthodoxa*¹⁹. Більше того, сам „Київ відроджений осередок України, стояв перед очима тогочасного українця другим Єрусалимом. Він був центр церкви, значить – центр культури. Звідти мав возсіяти світ на весь християнський світ. Ворогом були турки, що володіли греками і християнським Близьким Сходом. Знарядям... возвищення другого Єрусалиму – Києва, мала стати Москва. Її віськова сила мала здійснити програму української інтелігенції. Безнастанні заклики до боротьби проти турків і татар у проповідях Галятовського, Барановича і всіх українських проповідників XVII ст., ба навіть і самого Стефана Яворського...”²⁰

У дослідженні суспільно-політичних уявлень східноєвропейського макрорегіону варто звернути увагу на те, що козацтво частково мало тюркські витоки, що позначилося на його уявленні та сприйманні політичної організації суспільства. Так, у Запорозьській Січі, Козацькій гетьманській державі та меншою мірою у Слобідському козацькому ареалі у складі Московської держави були характерними тюркські елементи: зрощення військової та цивільно-адміністративної функції у місцевій владі, надання безпосередньо найвищим урядовцем державного фонду земель за виконання тих чи інших

функцій у вигляді „платні”, централізований контроль за земельними фондами та відсутність проміжної ієрархії чи васальних зобов’язань європейського типу²¹.

До іншого аспекту взаємовідносин Гетьманщини та мусульманського світу належав вплив його „образу” на формування українських ранньомодерних суспільно-політичних уявлень та ідей. Народження української ранньомодерної державності в наслідок протидії релігійним утискам та соціальному гнобленню нешляхетських верств населення добре простежено від тогочасних історичних творів до історіографії сьогодення. На відміну від впливу образу „ляхів” на формування українських ранньомодерних суспільно-політичних уявлень та ідей, образ „нечестивих агарян” малодосліджений. В європейській історіографії дослідженню впливу образу Османської імперії на формування європейської ідентичності приділяється велика увага. На нашу думку, вплив мусульманського світу на формування малоросійської ідентичності належить до типологічно схожих процесів. Однак наслідком цього впливу стало входження ранньомодерної України до православного світу Московії, а згодом до „добре впорядкованої” Російської імперії.

Суспільство шляхти. Належність Гетьманщини до світу політичної культури Речі Посполитої вимагає розгляду шляхетської організації суспільства та шляхетських суспільно-політичних уявлень та ідей. Річ Посполита належала до серцевини багаторелігійного та багатокультурного східноєвропейського регіону. А. Камінський бачить в історії Речі Посполитої історію політичної культури, що забезпечувала взаєморозуміння етнічнострочатих регіонів, що зазнали впливу шляхетської свідомості²². Впливу цієї свідомості зазнавали не тільки периферійні східні регіони „Співдружності”, але й сусідні автономні державні утворення: Гетьманщина, Лівонія, Молдавія. Шляхетська організація суспільства та шляхетська політична свідомість мали витоки з особливостей економічного, суспільно-політичного та культурного життя середньовічних Польського королівства та Великого князівства Литовського.

На східноєвропейських просторах з кінця XIV – до середини XVI ст. функції держави на місцях перебрали на себе „шляхетські” інститути політичної організації. Якщо у Західній Європі феодализм був здебільшого у класичній формі та призводив до витворення централізованих держав (як у Франції через успішне функціонування феоду Іль-де-Франс, попередників та нащадків Гуго Капена відбулося об’єднання усіх західнофранкських феодів на якісно новій системі політичної організації), то у Польщі така форма централізації не знайшла свого вияву в історії. Після смерті Казимира III (1370 р.) особливості центральної влади Польського королівства призвели до того, що вона і надалі не могла у повній мірі виконувати свої державні функції, тому і розвинулася та утвердилася альтернативна „шляхетська” організація суспільства. Ця самоорганізація була досить привабливою, як для польської, так і для литовської та руської знаті та військового люду, що пояснює її життєздатність та поширення на теренах Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.²³

У ранньомодерний час під дією економіки в Східній Європі пройшли зміни за масштабом подібні до тих, що сталися на Заході²⁴. Але в Західній Європі розвивалися капіталістичні відносини, що стали підґрунтям нового суспільства з сильним третім станом та централізованої держави. У Східній Європі відбулися інші зміни. Ці зміни належали до втягування східноєвропейського регіону до капіталістичної економіки, але не до розвитку капіталістичних

відносин і, відповідно, до „не-економічних” виробничих відносин²⁵. Згідно з постеконімічною концепцією, сучасний світ визначається не економікою, а нематеріальними чинниками за збереження важливості матеріального виробництва²⁶. В цьому аспекті історія ранньомодерної Східної Європи мала економічні чинники свого розвитку як докапіталістичні, так і капіталістичні, проте жила своїм традиційним життям у сфері суспільно-політичної свідомості.

Східноєвропейський макрорегіон у XVI, XVII ст. в економічному відношенні розвивалася як постачальник сільськогосподарських товарів західноєвропейським країнам. Тому суспільно-політична думка східноєвропейських еліт була пов'язана з цінностями землі та сільськогосподарського виробництва. Так, один з ідеологів польської шляхти XVI ст. навіть відзначав: „Багато земель та держав працюють щоденно на нас, подібно до селян...”²⁷ Економічні процеси втягували східноєвропейські еліти в капіталістичне виробництво, однак суспільно-політичні ідеї та уявлення залишалися у межах аграрних цінностей. Це особливо ставало помітним на фоні розвитку несільськогосподарських секторів економіки Західної Європи. Це було очевидним для тодішніх західноєвропейських спостерігачів, для історіографії, але не для загалу східноєвропейського нобілітету, який продовжував жити своїм життям. Субтельний, ґрунтуючись на західноєвропейських дослідженнях з історії економіки, приходять до висновку, що у ранньомодерний період „Захід рухався до капіталізму, поки Схід повертався глибше в аграризм”²⁸. Шляхетська форма організації суспільства передбачала, що 1) шляхта володіла більшістю землі, 2) оскільки земля була головним багатством, то в руках шляхти зосереджувалась економічна, а відтак і соціальна та політична влада, 3) тому шляхта панувала над усіма верствами суспільства та над державою. Таким чином, економічний фактор став одним з вирішальних у посиленні нобілітету регіону та поширенні шляхетських прерогатив. Якщо в сучасному інформаційному суспільстві людина постає перед незліченою кількістю альтернатив свого життя, то в суспільстві, яке ми досліджуємо, людське життя, як правило, задавалося від народження. Людина кінця XVII – XVIII ст. виховувалась в обрамленні певної перспективи її життя. Саме цим пояснюється міцність традиційних шляхетських суспільств та живучість шляхетських ідей та уявлень. Тому майбутнє в очах східноєвропейського нобілітету вбачалося в збереженні суспільно-політичного status quo.

З XVI ст. розпочався процес модернізації європейських держав, що полягав в обмеженні середньовічної анархії за рахунок зміцнення влади монарха та його бюрократичного апарату. Політичне життя Речі Посполитої не входило до цього процесу. Політичний устрій забезпечував співучасть „народу шляхти” через сеймики й сейм у прийнятті законів, а відтак забезпечував управління країною. Більше того шляхетські ідеї та уявлення мали тенденцію до поширення за межі Речі Посполитої. З одного боку XVII ст. було століттям розповсюдження шляхетських суспільно-політичних уявлень та ідей в Московію, Молдавію, Лівонію та новонароджену Українську державу. З іншого – стало початком їхнього завмирання. Уже на початку XVIII ст. державні утворення з шляхетською організацією суспільства перестають відігравати важливу роль у політичному житті не тільки Європи але й власного регіону.

Східноєвропейські еліти поділяли спільні цінності і мали своїм ідеалом польську шляхту з її „золотими вольностями”²⁹. Українська козацька старшина, молдавські бояри, лівонські барони усвідомлювали себе народом – шляхтою,

від якої залежить політичне життя їхніх батьківщин. Вони в своїх уявленнях та ідеях „піклувалися” про посполитих, хоч це не видається таким з точки зору більшості історіографічних шкіл від позитивізму до нашого часу. Українським відлунням річпосполитської шляхетської сарматської ідеї став хозарський міф. Так, за „Літописом Гадяцького полковника Григорія Грабянки” „народ малоросійський, прозваний козаками, має щонайдавніше походження від скіфського роду... від хозар...”³⁰. Згідно з хозарською версією, коренів козацької історії „народ славенський або хазари спершу будиши постраховиськом для народів заходу і сходу, півночі і півдня, нінащо перетворилися після війни з французами. Залишилися тільки ті хазари, що віддавна проживали понад Чорним морем... І хоч кількісно це племя й поменшало, проте мужність їхня не оскуділа. За цих тяжких часів (Батисвих – *К.В.*) пам’ять про половців та печенігів зовсім пропала, а у хазарів малоруські вої мало що змінили: змінили назву, замість хазарів козаками іменуються”³¹. З кінця XVII ст. представники козацької старшини говорили про „козацьку націю” подібно до „шляхти-нації”, що наслідувала землю від давніх володарів, а в конституції Пилипа Орлика (1710 р.) предки козаків – хозари подібні до польських предків – сарматів. Таким чином, „імітація міфу польського сарматизму очевидно вказує, що українська старшина була схильною до досягнення подібного становища, яким задовольнилася польська шляхта”³². Важливо, що творення історичного міфу було природним для ранньомодерного часу. Так, Самійло Величко часто цитував документи з вигаданого діаріуша уявного писаря Богдана Хмельницького, „Літопис Григорія Грабянки” вибудовував походження козацтва через подібність слів „козаки” та „хозари” і т. д. Історія в ранньомодерний час „об’являє нам все, що в світе пам’яті достойного до нас походило”³³. Тому вигаданий сюжет рукопису слугував інструментом інтерпретації минулого та засобом надання автентичності історичному тексту³⁴.

На рубежі XVII – XVIII ст. еліти намагалися зберегти традиційний для них суспільно-політичний устрій і, таким чином, добробут своїх батьківщин. Тому за складних часів військового протистояння в кінці XVII – першій половині XVIII ст. в Східній Європі представники Гетьманщини, Лівонії, Молдови намагаються знайти нових протекторів, які, на їхню думку, задовільнили б права їхніх земель.

Історія козацтва в Речі Посполитій була тісно переплетена з історією шляхетства. Так, оскільки козацтво не змогло набути шляхетства в першій половині XVII ст., то воно створило власну державність. У середньовіччі та в ранній новий час виникнення нової держави вимагало легітимізації: релігійної, через знаходження протектора серед легітимних володарів, апелюванням до права старовини. Еліта української ранньомодерної державності поводила себе подібно до своїх сусідів з шляхетською організацією суспільства та використовувала всі названі способи своєї легітимізації у XVII ст.³⁵. У процесі пошуків легітимізації був знайдений новий протектор релігійно свій, але культурно чужий – православний цар Московії. З точки зору значної частини еліти Гетьманщини, цей протектор не дотримався своїх зобов’язань, а відтак його можна було змінити. Тому повстання Івана Мазепи вміщується в контекст шляхетського бачення політичного життя³⁶. У листі Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського про причини переходу на бік шведського короля Карла XII від 30 жовтня 1708 р. „Видячи отчизну нашу малоросийскую до крайней уже приходящую згубы, когда нам здавна потенция московская тое, что от многих лет в всезлюбном своем намерении положила, тепер, з упадком

последним прав и вольностей наших, почала приводити в skutok²³⁷. Не менш показовими були шляхетські уявлення та ідеї близького оточення Мазепа. Згідно з таємними переговорами між троцьким каштеляном Михалом Казіміром Котелом та з гетьманським представником стародубським писарем Опанасом Покорським український представник погоджувався на умови: „когда станетца с шведом і нами поляками покой, в тот час король его милость, Полша, і мы Литва с войском приблизимся ко границам млстей ваших казацким і в ту пору главнейшая с млтию вшею того [...] секрету уверенныя опишетеся до цр[...] его млти, прося, дабы црзь его млть позволил на казацкую волность, подобную полской, дая... причины, для которых... далее Украине под ярмом московским не подобно.

Если бы же црзь его млть не хотел добровольно соизволити на волность украинскую, подобную полской, а начал бы то возбраняти и запрещати, тогда млть ваша, імея на нас поляков надежду, станете прі всякой готовности противу цря млти войною, и мы с войском коронным и литовским будучи побиску, поспешим на границы московские... нем (?) за млть вшу войну, в тот час црзь его млть и нехотя мусит нам поляком уступитъ [...] краиноу.

Волность украинская будет таковая, какова Речь Посполитая коронная і литовская, и таковая ж будет Речь Посполитая третия украинская, и сколько сенаторей из Литвы и Короны, толко особ годных уверенных, столько ж креслсенаторских заседати імут в Украине, в коле сенаторском, которых тот час на меморіал присылатъ надобно, и королю полскому предлагать; [...] шляхтою прі волностях [...] ями уволены будут. Чин духовный, мешчя прі своих волностях; а где приналежит воеводством, поветом быть і староствами, те города воеводствами і поветами и староствами, от короля его млти уволены привиліями з сейму будут²³⁸.

Подібне бачення мав і наступник Івана Мазепа. У Маніфесті гетьмана Пилипа Орлика від 4 квітня 1712 р зазначається: „ми знаємо, що природнім правом є визволятися від гноблення і трудитись, аби повернути те, що несправедливістю та переважною силою було у нас забрано...

Богдан Хмельницький власною волею, не бувши ніким до того примушений, прихилив руський народ і козацьку націю Московській імперії. І, укладаючи урочисту угоду, московський цар клятвою присягнув вічно охороняти під своєю протекцією козацьку націю і руський народ²³⁹.

Окрім того, в країнах, що зазнали впливу шляхетської свідомості, створюються писані проекти майбутнього устрою країни та відносин з новими протекторами. Так, у 1699 р. в Лівонії, в 1707 р. в Угорщині, в 1710 р. в Гетьманщині були написані конституційні проекти, що базувалися на польській „*роста conventa*”. Важливо, що навіть в Московії намагалися копіювати польську політичну систему від часів смути до цариці Софії, а конституційний проект 1730 р. засвідчив, що розвиток Російської імперії був складнішим від усталеної в історіографії самодержавної моделі⁴⁰.

Український варіант „*роста conventa*” був заключений між гетьманом та козацькою старшиною та елітою Запорозької Січі. Ідеї та уявлення нової еліти Гетьманщини вилилася в конституцію Пилипа Орлика. „Конституція” вводила значні обмеження гетьманської влади та збільшувала права генерального уряду, полковників і забезпечувала традиційний устрій Запорозької Січі, що була в опозиції до України-Гетьманщини з часів Богдана Хмельницького. Так, „...оскільки колишні гетьмани Запорозького Війська, лишаячись під московськими самодержцями, осмілювалися присвоювати собі над слухність

і право самодержавну владу, якою були значно надвередили давні порядки, права та вольності віськові не без всенародного утяження, отожд ми, генеральна старшина, тут присутня, і ми, отаман кошовий із Запорозьким Військом, запобігаючи надалі такому безправству... тільки для поправи та підняття впалих своїх прав та вольностей військових, домовилися... гетьман має непорушно дотримувати пунктів, договорів та постанов..."⁴¹ З зазначеного слідує, що в ранньомодерній українській конституції визначалися права Запорозької Січі як окремого регіону. Крім того, проект конституційного устрою „Запорозького Війська і всього народу малоросійського”, який пропонував Орлик та його оточення був викликом московській політичній культурі з огляду на те, що права гетьмана обмежувалися не царем, а козацькою старшиною⁴².

Конституція відбивала в першу чергу інтереси української ранньомодерної еліти – її „права”, „свободи”, „вольності”. Ідеї конституції розвивалися з шляхетських цінностей та робили прецедентами визначні події козацької історії. Так, за конституцією „... Іоан Мазепа, поставивши правдою та ревністю цілість Вітчизни, прав та вольностей військових ... розширених і розмножених вольностях, віддався у незламну оборону... Карла XII... наслідуючи попередника свого, славної пам'яті звияжного гетьмана Богдана Хмельницького”⁴³. Це було природно для шляхетського суспільства, в якому шляхта-еліта обирала протектора. Так, польська шляхта обирала королів та змінювала свої рішення. Німецькі барони в Лівонії зі своїм лідером Паткулом та молдавські бояри на чолі з господарем Д. Кантемиром також намагалися змінити своїх протекторів на кращих. Це зробила й українська еліта у невизначені часи східноєвропейської „генеральної кризи”.

Поразка Карла XII та Івана Мазепи під Полтавою змінила розвиток політичної свідомості української еліти. Ореол слави „Полтавської вікторії”, який вплинув на подальше формування російської імперської політичної свідомості, спричинив глибокі зміни в козацькому автономістському світогляді. Після повстання І. Мазепи в свідомості прихильників козацького автономізму нависла вина в зраді православної держави, господар якої був протектором їхньої батьківщини – України-Малоросії. Реалії життя змушували відсторонюватись того, що ще щонедавно було захистом прав та вольностей⁴⁴. Українське суспільство мимоволі переходило на бік переможця, а політичний тиск могутнього протектора ще більше посилював цей процес. Політика Петра I на обмеження української автономії⁴⁵, пониження статусу київського митрополита до архієпископа⁴⁶ сприяли поверненню української старшини до обґрунтування своїх автономістських поглядів в одязі малоросійської ідеології. Ця форма козацького автономізму стала єдиною дозволеною формою політичної ідеології та обмежувалася кордонами Російської імперії. Так, П. Полуботок – послідовний автономіст не підтримував відносин з еміграційним гетьманом П. Орликом. Полуботок був цілковито вірним російському цареві, але не усвідомлював суспільно-політичне життя Гетьманщини поза межами традиційних прав, а тому так їх завзято захищав⁴⁷. Таким чином, козацький автономізм був втиснутий в малоросійські „права”, „свободи”, „вольності”. В цьому аспекті примітно, що проект Орлика, який віртуально задовольняв тодішню Гетьманщину не мав великого впливу на ідентичність України-Гетьманщини⁴⁸.

У процесі пристосування козацького автономізму в обрамленні малоросійської ідеології до реалій новонародженої Російської імперії виникли нові символи. Так, найбільш визначним символом козацької еліти цього періоду

стало творення культу Богдана Хмельницького та його підвищення до статусу малоросійського національного героя. Традиційні „права”, „свободи”, „вольності” з цього часу почали визначатися через статті між царською владою та лівобережними гетьманами – наступниками Б.Хмельницького. Ідеалізований героїчний образ Богдана Хмельницького став символізувати захист козацьких прав та став найважливішим компонентом малоросійської свідомості⁴⁹.

Політична ідеологія козацької старшини після Полтави ще містила певні елементи хозарської міфології, однак вони були поглинуті ідеями малоросійської концепції, що наголошували на лояльності України-Малоросії до Російської імперії. Важливо, що хозарський міф став одним з компонентів малоросійської свідомості. Так, Самійло Величко дав вираз зв'язку між станом козацтва та руським етносом в терміні „русько-козацький народ.” Подібна назва для мешканців України-Гетьманщини фігурує в інтелектуалів наступних десятиліть⁵⁰.

Малоросійська ідеологія, крім поглинання новонародженого хозарського міфу, увібрала в себе ще ідею „Війська Запорозького”. Так, ідея „Війська Запорозького” української козацької еліти з втратою Правобережжя під впливом ідеї „Великого князівства Руського” трансформувалася в ідею „Малоросії”. Нова суспільно-політична ідея поєднувала різні елементи козацької та шляхетської ідей. Згідно з ідеєю Малоросії гетьман та козацька старшина більше не намагалися представляти „Військо Запорозьке”, влада якого поширювалася на територію, що була населена православним людом Речі Посполитої. Вони в своїх уявленнях ставали представниками „Малоросії” – Гетьманщини, які представляли окрему територію, встановлювали контрактні відносини з протектором мали її захищати на міждержавному рівні⁵¹.

Централізм та децентралізм в Східній Європі. Суспільно-політичні уявлення та ідеї ранньомодерної Східної Європи доцільно окреслити в межах сучасних термінів: централістські та децентралістські. Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. централізовані держави (Оттоманська імперія, імперія Габсбургів, Шведське королівство Вазів, Московська держава Романових, Саксонське герцогство Веттинів) посилили тиск відповідно на Молдавію, Угорщину, Лівонію, Україну та Річ Посполиту та досягли помітних успіхів. Субтельний вважає що головною відмінністю східноєвропейських спільнот від абсолютистських держав був різний принцип організації суспільства. Так „на 1700 р. східноєвропейські політичні утворення були побудовані на корпоративному принципі, а абсолютистські держави, що їх оточували – на організаційному”⁵².

Децентралістські сили в ранньомодерній Європі були представлені річпосполитською, лівонською, молдавською та українською елітами. Саме ці еліти, як зазначалося, усвідомлювали своє політичне існування через реалізацію „вольностей”. В Речі Посполитій та державних утвореннях, які зазнали річпосполитського впливу були глибоко вкорінені уявлення про владу в суспільстві як про панування шляхти. В межах такого сприймання суспільного життя жила шляхта Речі Посполитої з початку XVI ст., таке усвідомлення політичного життя переняли бояри Молдавії, німецькі барони в Лівонії. На кінець XVII ст. так сприймала політичне життя і козацька старшина Гетьманщини. Важливо, що навіть монархічні ідеї та наступ абсолютистських інституцій в загалі у ранньомодерній Східній Європі проходив під гаслами збереження прав та свобод. Так, централістські дії династії Ветинів проходили без зовнішніх обмежень прав шляхетства. Початки інтеграції Гетьманщини

та Лівонії проходили під гаслами охорони традиційних форм суспільно-політичного життя. Особливо це було показовим в Лівонії, де були поновлені права нобілітету Петром I в 1710 р. Договір представника молдавського боярства та Петра I передбачав захист традиційних прав молдавської еліти абсолютистською державою. Шляхетські суспільно-політичні уявлення та ідеї поширювалися і на Московію. Децентралістські тенденції політичного життя за царювання Софії, конституційний проект 1730 р., „Маніфест про дворянство” та інші прошляхетські реалії свідчать про існування неабсолютистських, нецентралістських уявлень та ідей в Московії, а згодом Російської імперії.

Важливо, що Україна в проекті Пилипа Орлика уявлялася як децентралізована держава. Конституція представляла новий устрій „Запорозького Війська і всього народу малоросійського” як децентралізованого державного утворення, в якому значну владу крім Запоріжжя мали полки. Так, на думку козацької еміграційної еліти, „через те самодержавство (гетьманське – *К.В.*), невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні у Запорозькому Війську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, насильне й купне легке розкрадання урядів віськових...”⁵³ Вихід з цього становища в проекті Орлика вбачався в тому, що „сам ясновельможни гетьман до віськового скарбу й приходів, які до нього прикладено, не має належати і на свій персональний пожиток уживати, а задовольнятися своїми оброками та приходами, які кладуться на булаву та його гетьманську особу...”⁵⁴ Поширення прав козацької старшини та отримання писемної гарантії дотримання договірних відносин гетьманом засвідчило, що козацький автономізм в Орликовій формі копіював польську практику обрання шляхтою⁵⁵.

Централістські сили в Східній Європі були представлені абсолютистськими державами: насамперед Московією, а згодом Російською імперією та Османською імперією. Ідея відродження політичної могутності православного світу не могла не впливати на уявлення та ідеї східноєвропейських еліт православного віросповідання. Взаємини православної церкви з Гетьманщиною та Московією були неоднаковими. Якщо православна церква була основою державності Московії, а в Російській імперії в певному підпорядкуванні державної влади, то державна влада Гетьманщини ніколи не мала значного впливу на церкву⁵⁶. І Київська митрополія мало пов’язувала своє майбутнє з Малоросією, а більше з Московією, що обєдналася з Малоросією. Москва була загальноновизнаним політичним центром православного світу в ранньомодерній час, тому на Московську державу православні еліти поклали великі сподівання та до неї горнулися. Тому природно, що православна церква в Гетьманщині підтримувала православного царя, що уособлював політичну могутність православної державності. Таким чином, зближення православної Гетьманщини з православною Московією в другій половині XVII ст. посилили централістські суспільно-політичні уявлення та ідеї в ранньомодерній Україні. Концепція зближеної історії Малої Русі та Московської Русі на основі династичної та етно-лінгвістичної близькості, долученість історичної пам’яті до Казанського походу та перемоги московських військ у Білорусі як перемог православля засвідчують зазначене⁵⁷. При чому ці централістські уявлення та ідеї лежали у рамках політичної свідомості, що включала до Московського світу Великоросію, Малоросію і навіть інші поневолені мусульманами православні землі.

Османська імперія в XVI ст. взагалі була для європейських інтелектуалів взірцем, який вони закликали копіювати своїх володарів. У наступних століттях

така думка європейців змінилася. Однак близькість Війська Запорозького до Орди Перекопської за критеріями політичної організації суспільства свідчить про їх реальну схожість, а не тільки в уявленні тодішніх спостерігачів чи сучасної історіографії. Самі умови життя Степу породжували централізовану державність. Це дає підстави розглядати Запорожжя та Гетьманщину як степові та азійські державні утворення. У рамках такого погляду на відносини між азійською та європейською формами державності розглядається історія Московії. Запорожжя та Гетьманщина у цьому контексті мали схожі риси з Московським князівством. В обох випадках слов'янський люд в процесі захисту від Степу перейняв його організацію суспільства.

Іншим проявом централістських суспільно-політичних уявлень та ідей є суспільно-політична думка представників східноєвропейських еліт. Так, Пилип Орлик подібно до Дмитрія Кантемира протягом боротьби з їхніми попередніми протекторами дотримувались шляхетських поглядів на політичну організацію суспільства. Однак в еміграції вони почали еволюціонувати в бік визнання доцільності сильної центральної влади для їхніх країн. Пилип Орлик в численних маніфестах еміграційного періоду висловлював думку про необхідність сильної влади гетьмана. Дмитрій Кантемир ще перед 1711 р. висловлювався за сильну владу господаря, а в „*Monarchiarum physica examinatio*” (1714 р.) та „*Descriptio Moldaviae*” (1716 р.) розглядав російський абсолютизм як ефективну форму правління та виступав проти обмеження влади господаря боярами⁵⁸. Боротьба централістських та децентралістських сил в ранньомодерній Східній Європі значною мірою проходила на території Речі Посполитої. Не зважаючи на те, що історія „Співдружності двох народів” (1569–1795 рр.) була історією в першу чергу її шляхти, в річпосполитській історії у XVII та XVIII ст. були сильні монархічні ідеї, що подекуди виринали на поверхню життя країни „шляхетської демократії”. Кінець XVII та перші десятиліття XVIII ст. позначилися для Речі Посполитої боротьбою ідей „золотих вольностей” та абсолютизму в обличчі представника саксонської династії Веттинів – Августа II. Представники шляхти перебували в обидвох таборах, які боролися за владу в країні. Боротьба централістських та децентралістських сил в Речі Посполитій далеко не вміщується в історіографічну модель перемоги абсолютизму над шляхетськими уявленнями та ідеями в Східній Європі у XVIII ст. Однак саме вразливість частини еліти Речі Посполитої щодо зовнішнього впливу абсолютизму призвела її послаблення⁵⁹.

Отже, шляхетські суспільно-політичні ідеї стали одним з найголовніших чинників, які визначали поведінку східноєвропейських еліт, у тому числі й козацької старшини, в роки „генеральної кризи”. Окрім того, козацький автономізм перебував у сфері ідеї відродження політичної могутності православного світу та мав риси степового уявлення державності. Боротьба козацької еліти за збереження автономії вміщувалася в контекст протистояння централістських та децентралістських сил в Східній Європі. Політична та ідеологічна поразка децентралізму в східноєвропейському регіоні заклала основи для ліквідації української автономії в Російській імперії, що мала тенденцію до централізації.

Рецензент: Смолій В.А., директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України

- ¹ Про початки формування Російської імперії див. огляд Кімітіка Мацузато. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность: Валентина Шандра. Малороссийське генерал-губернаторство 1802 – 1856. Функції, структура, архів. – К., УНДІ архівної справи та документознавства, 2001. – С. 69–82.
- ² *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270p.
- ³ *Plokhy S.* Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge, 2002. – 102p.
- ⁴ *Козут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004 – 381с; Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988.
- ⁵ *Kappeler A., Z. Kohyt, F. Sysyn.* Culture, Nation, and identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600 – 1945) – Edmonton – Toronto, 2003. – 381 p.
- ⁶ *Горобець В.* „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – С. 462.
- ⁷ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. „Альтернативи”, 1997. – 367с.
- ⁸ *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002.
- ⁹ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика, 2005; Ї ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002.
- ¹⁰ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – p. ix. Подібне розуміння меж ранньомодерної Східної Європи див.: *Velychenko S.* Shaping identity in Eastern Europe and Russia. – New York, 1993. – 266 p.
- ¹¹ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – p. x.
- ¹² Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К., 2004. – С. 282.
- ¹³ Див.: *Фуко М.* Слова и вещи / Пер. с фр. – М., 1990. – 312с.
- ¹⁴ *McCormick J.* Understanding the European Union. – London, – 1999. – P.31.
- ¹⁵ *Plokhy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – P.169 – 170.
- ¹⁶ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. „Альтернативи”, 1997. – С. 12.
- ¹⁷ *Яковенко Н.* Нарис середньовічної та ранньомодерної історії України. – К.: Критика, 2005. – С. 304.
- ¹⁸ Про ідею Третього Риму див.: *Синицын Н.* Истоки и эволюция русской средневековой концепции. – М., 1998. – С. 325. *Кураев А.* Церковь в мире людей. – М., 2006. – С. 135–138. *Малинин В.* Старец Елеазарова монастыря Филофей и его послания. Историко-литературное исследование. – К., 1901. – С. 490–491. Про місце Києва в процесі „translatio Imperie” див.: *Ричка В.* Київ – Другий Єрусалим. – К., 1997. – 243 с.
- ¹⁹ Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.160 – №74. – Арк. 49–53 зв. Про ідею відродження православного слов'янського світу див.: *Горобець В.* „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – С. 25.
- ²⁰ *Шерех Ю.* (Шевельов). Москва, Маросейка // Хроніка 2000. – 1995. – №1. – С. 169.
- ²¹ *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – С. 362.
- ²² *Kaminski A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodow 1505–1797. Obywatele, ich panstwa spoleczenstwo, kultura. – Lublin, 2000. – S. 10.
- ²³ Див.: *Блок М.* К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей. Человек в истории. – 2001. – М.: Наука, 2001. – С. 65–93.
- ²⁴ Історіографію щодо економічного розвитку Європи в ранній новий час див.: *Берковський В.* Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник. – Вип. 10. – 2007. – С. 258–264.
- ²⁵ Див.: *Arrighi G.* The long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times. – L.- N.Y., 1994. – P. 10.
- ²⁶ Див.: *Иноземцев В.* Расколота цивилизация. – М., 1999. – С. 24–55.
- ²⁷ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 8. Про економічну думку річпосполитського суспільства див.: *Corski J.* Poglady merkantylistyczne w polskiej mysli ekonmicznej XVI i XVII wieku. – Wroclaw, 1958. – S. 83–84.

- ²⁸ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 9.
- ²⁹ *Ibid.* – p. 50.
- ³⁰ Літопис Гадяцького полковника Г. Грабянки. – К., 1992. – С.15.
- ³¹ Там само. – С. 20–23.
- ³² *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 47.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 164. – Арк. 37.
- ³⁴ *Толочко А.* „История Российская” Василя Татищева: источники и известия. – М.-К., 2005. – С. 156.
- ³⁵ Про релігійну легітимізацію див.: *Plokhii S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001. – 357 p. Про використання права старовини див.: *Plokhii S.* Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge, 2002. – 102 p.
- ³⁶ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 130–137.
- ³⁷ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 1771. – Арк. 1.
- ³⁸ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упор. С. Павленко. – К.: Вид. Дім, „Києво-Могилянська Академія”. – С. 266.
- ³⁹ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 120.
- ⁴⁰ Див.: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 30.
- ⁴¹ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 94.
- ⁴² *Plokhii S.* Tsars and Cossacks: A study in iconography... – P. 12.
- ⁴³ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 92.
- ⁴⁴ Див.: Центральний державний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 981. – Арк. 3, 6.
- ⁴⁵ Див.: *Горобець В.* „Волимо царя східного”... – С. 273–336.
- ⁴⁶ Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004.
- ⁴⁷ Див.: ЦДІАК. – Ф.53. – Оп.2. – Спр. 245. – Арк. 4.
- ⁴⁸ *Plokhii S.* Tsars and Cossacks... – P. 13.
- ⁴⁹ Див.: *Kohut Z.* Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate 1760 s–1830 s. – Cambridge, 1988. P. 59–64; *Plokhii S.* Tsars and Cossacks... – P. 15–16.
- ⁵⁰ Див.: *Козут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 54–55; *Plokhii S.* Tsars and Cossacks: A study in iconography. – Cambridge: Ukrainian research inst. in Harvard, 2001. – P. 13.
- ⁵¹ *Козут З.* Коріння ідентичності... – С. 54–55.
- ⁵² *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. – P. 56.
- ⁵³ *Орлик П.* Конституція, маніфести та літературна спадщина: Виб. Твори. – К.: МАУП, 2006. – С. 98.
- ⁵⁴ Там само. – С. 101.
- ⁵⁵ *Plokhii S.* Tsars and Cossacks: A study in iconography. – Cambridge: Ukrainian research inst. in Harvard, 2001. – P. 12.
- ⁵⁶ Див.: *Plokhii S.* Tsars and Cossacks... – P. 12.
- ⁵⁷ Про „Казанську історію” див.: *Козут З.* Коріння ідентичності... – С. 176. Про концепцію східнослов'янської історії в „Синописі” див.: *Джиргаудо Д.* „Русское” настоящее и прошедшее в творчестве Иннокентия Гизеля // *Medievalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т. 1. – С. 92–103; *Козут З.* Коріння ідентичності... – С.178–186; *Еремін І.* К истории общественной мысли на Украине второй половины XVII в. // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – Л., 1954. – Т. 10. – С. 212–222.
- ⁵⁸ Див.: *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 201, 206.
- ⁵⁹ Див.: *Hatton R.* Charles XII of Sweden. – L., 1968. – P. 167–185; *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe... – P. 120–130.